

GIJSBERT RUTTEN

De bronnen van Des Roches

Jan Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (1761)
en de taalgeschiedenis van de achttiende eeuw*

Abstract – The linguistic situation in the eighteenth-century Southern Netherlands has been characterized as a period of decay, and the most important grammar of the time, Jan Des Roches' (1740-1787) *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (1761), as a grammar of the Antwerp dialect. A study of the sources and the contents of Des Roches' grammar reveals that the author produced a comprehensive compilation of linguistic ideas taken from the works of Southern-Dutch predecessors (e.g. P.B. 1757, Verpoorten 1752, 1759), Northern-Dutch normative grammars (Moonen 1706, Sewel 1712), a Dutch introduction to Latin (*Fondamenten* 1762) as well as the French grammatical tradition (Buffier 1754). Instead of a dialect-oriented amateur, Des Roches appears to have been a rather learned and creative grammarian.

1. Inleiding

In 1761 verscheen in Antwerpen de naar alle waarschijnlijkheid eerste uitgave van de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* van Jan Des Roches. Het jaar van uitgave is niet zeker, omdat er nooit een druk met dat jaartal is gevonden, maar reeds Jan Frans Willems (1819-1824, II: 193, 306) ging ervan uit dat het 1761 was. Het boek beleefde vele herdrukken, in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw en ook in de eerste decennia van de negentiende eeuw, tot in 1827; het bleef in al die jaren nagenoeg ongewijzigd (Van der Horst 2007: 7). De *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* van Des Roches geldt – zeker sinds Willems (1819-1824, II: 193) – als de belangrijkste achttiende-eeuwse grammatica uit de Zuidelijke Nederlanden. Na de editie met beknopte inleiding van enkele jaren geleden (Des Roches 2007) lijkt de tijd rijp voor een uitgebreidere studie naar de inhoud van het werk.

In wat volgt, schets ik eerst het leven en werk van Des Roches, en dan de historisch-taalkundige context waarin we Des Roches en de studie van zijn werk moeten plaatsen. Daarna worden enkele aspecten van de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* in detail besproken, eerst de opzet en doelstelling van het werk, dan enkele onderwerpen op het gebied van spelling en uitspraak en de woordsoortenleer. Daarbij staat de vraag naar Des Roches' bronnen centraal. Want wie enigszins bekend is met de achttiende-eeuwse grammaticale traditie van het Nederlands, zal soms moeite hebben met het interpreteren van de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst*. Het boek lijkt zich in ieder geval ten dele aan de traditie te onttrekken, zowel in de terminologie als in de definities en de voorbeelden. Als

* Het onderzoek is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van de Niels Stensen Stichting voor het project 'Historische sociolinguïstiek van het Nederlands'. Dank aan Wim Vandenbussche, Rik Vosters (Vrije Universiteit Brussel) en de anonieme reviewers van *TNTL* voor commentaar op een eerdere versie.

we ervan uitgaan dat het onwaarschijnlijk is dat Des Roches vanaf niets begon een grammatica te schrijven, waar haalde hij zijn ideeën dan vandaan?

2. Leven en werk van Jan Des Roches

Bio- en bibliografische informatie over Des Roches is te vinden in Smeyers (2007) en de daar gerefereerde literatuur. Ik beperk me hier tot een korte schets. Des Roches is in 1740 in Den Haag gedoopt; zijn geboortjaar is niet bekend. In 1757 vertrok hij naar Antwerpen, waar hij ondermeester werd in een kostschool, die hij 1765 overnam. In 1761 was hij als poorter van de stad ingeschreven en bovendien als lid van het schoolmeestersgilde. Later, in 1776, maakte hij carrière als *secrétaire perpétuel* van de door Maria-Theresia in 1773 opgerichte *Académie impériale et royale des sciences et belles lettres de Bruxelles*. Vanaf 1777 was hij in verschillende functies belast met de inrichting van en het toezicht op het schoolwezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Des Roches overleed in 1787.

De *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* is een van de eerste publicaties van Des Roches. In 1763 gaf hij een, overigens veel uitgebreidere, *Nieuwe Fransche spraek-konst* in het licht, en in 1769 een *Nieuw Nederduytsch en Fransch woordenboek / Nouveau dictionnaire françois-flamand*. Uit deze werken spreekt een bekommernis om de taalbeheersing in het Nederlands en het Frans van, in de eerste plaats, zijn stads- en streekgenoten. Later, in de jaren '70, constateert hij als opzichter van het onderwijs dat het niveau van de schoolboeken te wensen overlaat, waarna hij prompt de *Grond-regels der Latynsche taele* (1779) en de *Grond-regels der Grieksche taele* (1783) schrijft en verplicht stelt voor de scholen. In 1777 had hij er al voor gezorgd dat zijn eigen *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* er het officieel leerboek Nederlands zou zijn. Behalve de grammaticaboeken publiceert Des Roches later nog vrijwel uitsluitend in het Frans en Latijn. Hij is met name bekend geworden om zijn historisch werk (*Epitomes Historiae Belgicae libri septem*, 1782-1783; *Histoire ancienne des Pays-Bas autrichiens*, 1787) (vgl. Verschaffel 1998).

3. Historisch-taalkundige context

Toen Des Roches in 1761 de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* publiceerde, was dat de eerste volledige grammatica in de Zuidelijke Nederlanden sinds decennia. In 1713 was van de hand van Gilles De Witte (1648-1721) onder het pseudoniem E.C.P. (Egidius Candidus Pastor) het *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst* verschenen (Dibbets 1995a) en dat is meteen de enige zuidelijke grammatica uit de achttiende eeuw van voor Des Roches. Daarnaast waren er sinds 1714 al diverse drukken verschenen van het *Nieuwen Néderlandschen Voor-schrift-boek* van Andries Stéven (ca. 1676-1747), een zedenleer voor het elementair onderwijs waarin ook allerlei spellingkwesaties aan de orde kwamen (Rutten 2009b). Verder hadden twee plaatsgenoten van Des Roches, de Antwerpse schoolmeester Jan Domien Verpoorten (1706-1773) en P.B. (?-?), in de jaren 1750 van zich doen horen met redelijk basale lees- en schrijfinstructies voor het onder-

wijs, waarin de spelling een centrale rol vervulde (Rutten 2009a). In het noorden van het taalgebied was intussen een sterke normatieve traditie ontstaan met als prescriptieve hoogtepunten uit de vroege achttiende eeuw de *Nederduitsche spraekkunst* (¹1706, ²1719, ³1740, ⁴1751 en 'z.j.') van Arnold Moonen (1644-1711; Schaars 1988) en de *Nederduytsche spraakkonst* (¹1708, ²1712) van Willem Sewel (1654-1720), die richtinggevend zouden zijn in de grammaticale discussie van de volgende decennia (Rutten 2009c). In de vroegere achttiende eeuw verschenen verder onder meer nog Adriaen Verwers (1654/1655-1717) *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* (1707; Verwer 2005), Lambert ten Kates (1674-1731) *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723; Ten Kate 2001) en Balthazar Huydecopers (1695-1778) *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730; De Bonth 1998). In de jaren 1750-1760 ontstonden in Leiden en Utrecht taal- en dichtgenootschappen als *Minima crescunt* en *Dulces ante omnia musae*, waaruit in 1766 de *Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde* te Leiden zou voortkomen (Knol 1977: 69; Kossmann 1966). De noordelijke normatieve traditie was bepaald niet onbekend in het zuiden: zowel E.C.P. (1713) als Stéven (1784 [¹1714]), P.B. (1757) en Verpoorten (1752, 1759) maakte er gebruik van (Dibbets 1995a, Rutten 2009a, 2009b). Dat geldt ook voor Des Roches, zoals verderop zal blijken.

Een ander punt dat ook voor Moonen, Sewel en veel andere exponenten van de noordelijke normatieve traditie geldt (Rutten 2006), alsmede voor E.C.P., Stéven en Verpoorten (Dibbets 1995a, Rutten 2009a, 2009b), geldt voor Des Roches: Joost van den Vondel (1587-1679) is de uiteindelijke maatstaf voor het geschreven taalgebruik van het hoogste stijlniveau. Des Roches noemt niet veel namen van andere auteurs, maar waar hij namen noemt, is Vondel de norm. Op p. 2-3 citeert hij 'den Prins der Nederlandsche Dichteren' en dat is vermoedelijk Vondel¹. Op p. 10 geeft hij een opsomming van belangrijke auteurs: 'Vondel, Hooft en Cats'². Drie citaten vinden we maar liefst op p. 13, van achtereenvolgens Vondel, zijn navolger Vollenhove, en van Daniel Jonckty³. Ten slotte spreekt Des Roches op p. 31 over de 'zuyverste Schryvers der Nederduytsche Tael' waarbij hij weer Vondel als enige noemt en citeert⁴. Het heeft er kortom alle schijn van dat Des Roches goed past in de achttiende-eeuwse taal- en cultuurgeschiedenis.

De waardering voor de achttiende eeuw is in de Zuid-Nederlandse taal- en cultuurgeschiedenis niet altijd positief geweest, en dat geldt evenzeer voor Des Roches. Een kras voorbeeld levert Elias (1963: 106), die de periode als volgt karakteriseert:

1 Des Roches' (p. 3) citaat luidt: 'Ay my! hoe ryzen my de hairen'. Ik denk dat hij doelt op vs. 1537 uit Vondels *Lucifer* (1654): 'Waer bergh ick my van schrick! hoe ryzen al myn hairen!'; zie Vondel (1931: 674).

2 P.C. Hooft (1581-1647), Jacob Cats (1577-1660)

3 Joannes Vollenhove (1631-1708), zie Dibbets (2003 [1991]) over hem als taalkenner en Vondel-epigoon; Daniel Jonckty (ca. 1610-1654), Zuid-Hollands dichter, arts te Dordrecht en Rotterdam.

4 Daarnaast haalt Des Roches Sanctius (p. 20) en Buffier (p. 46) aan over grammaticale kwesties. De Spanjaard Franciscus Sanctius (1523-1600) schreef met *Minerva seu de causis linguae Latinae* (1587) een van de meest gebruikte Latijnse grammatica's van de vroegmoderne tijd. Claude Buffier (1661-1737) was de auteur van de bekende *Grammaire françoise* (1709), zie ook verderop en vgl. Buffier (1754).

Het geestelijk leven van de ganse Zuidelijke Nederlanden – het Land van Luik inbegrepen – biedt ons, omstreeks 1750, het uitzicht van het meest dorre landschap dat men zich kan voorstellen. Er was eenvoudig niets. Het was de meest volslagen rust in de diepste geestelijke armoede.

Slechts enkele jaren eerder had Smeyers (1959) in een degelijke en omvangrijke studie nog om rehabilitatie van de achttiende eeuw gevraagd. Over de taal van de achttiende eeuw zijn al even ferme uitspraken gedaan, die Van der Horst (2004: 73) samenvat als ‘de mythe over het 18de-eeuwse taalverval’, waaraan hij vermoedelijk terecht vastknoopt dat die mythe is ‘opgedoken in de 19de eeuw’. In negentiende-eeuwse discussies over traditie en identiteit wordt als negatieve tegenpool graag het recente, achttiende-eeuwse verleden aangewezen (vgl. Hanou 2004, De Vries 2004). Voor de Zuid-Nederlandse taalgeschiedenis van de achttiende eeuw, waarover bovendien ‘opmerkelijk weinig’ (Van der Horst 2004: 72) bekend is, houdt dat meestal in dat het taallandschap wordt opgedeeld in een verfranste elite en de dialectsprekende en -schrijvende rest van de bevolking. Na de ‘diepste geestelijke armoede’ van de achttiende eeuw brachten de negentiende-eeuwse taal- en onderwijspolitieke initiatieven de verlossing. In het portret dat Jan Frans Willems (1840) van Des Roches schetst, komt die antagonistische conceptie van de achttiende eeuw al duidelijk naar voren: zelfs Des Roches, de auteur van een Nederlandse grammatica, schakelde in zijn latere loopbaan volledig over op het Frans, en in de veilingcatalogus van zijn bibliotheek vinden we aparte rubrieken voor Griekse, Latijnse, Franse, Italiaanse, Spaanse, Duitse en Engelse literatuur, ‘maer voor de belgische of hollandsche GEEN!’ (Willems 1840: 433). Des Roches personifieert aldus de mythe van het achttiende-eeuwse taalverval. Maar hoe verhoudt zich dat beeld tot de levendige normatieve traditie in Noord én Zuid, waar Des Roches middenin lijkt te staan?

Het idee dat de dialecten normstellend waren, voorzover er al normen waren, levert interpretaties op waarbij Des Roches’ taal en grammatica niet worden gekenschetst als Nederlands, niet eens als Brabants, maar als Antwerps (Sluys 1912: 53; De Vos 1939: 52). Ook in algemenere bewoordingen is over de achttiende-eeuwse zuidelijke normatieve traditie beweerd dat de inhoud van schoolboeken en grammatica’s in sterke mate afhing van het dialect van de auteur (De Vos 1939: 49; Smeyers 1959: 112), en ten onrechte (Rutten 2009a; Rutten & Vosters 2009). Het zijn oordelen die ongetwijfeld teruggaan op Jan Frans Willems (1819-1824, II: 193-194, 306) die zich aanvankelijk gematigd positief uitliet over Des Roches, maar hem toch ook een ‘beperkt taelkenner van het Nederduytsch’ noemde en zijn spellingvoorstellen in verband bracht met het Antwerps. Later keerde Willems zich in scherpe bewoordingen tegen Des Roches en zijn aanhangers (Willems 1840). Nogmaals: hoe kunnen we die vermeende Antwerpse, dialectische basis van Des Roches’ taal combineren met zijn positie in de normatieve traditie en met zijn referenties aan Vondel?

Meer genuanceerde interpretaties bestaan er intussen ook. Notabene Elias (1963: 109-110) wijst erop dat Des Roches’ grammatica ‘het voordeel [bood] van een sterk verband te vertonen met het Noord-Nederlands gebruik’, al spreekt ook hij over de ‘beperkte taalkennis van de schrijver’ en luidt zijn eindoordeel dat Des Roches’ voorstellen leidden tot ‘de grootste verwarring’. De Vooys (1952: 148-149) sprak met klem de dialectische basis van Des Roches’ taal tegen: ‘de taal die

hij aanbeveelt, is volstrekt geen Antwerps dialect'. Ook De Vooyts bracht dat verkeerde oordeel al in verband met Willems' depreciatie van Des Roches. De Vooyts wijst er verder op dat Des Roches de 'schrijftaalspraakunst' uit het noorden kende, maar die 'als praktisch onderwijsman' verweefde met zuidelijke elementen, opdat de vakinhoud tenminste zou aansluiten bij de gangbare, inderdaad Antwerpse praktijk. Couvreur (1973: 60) sluit aan bij De Vooyts:

Des Roches was geen baanbreker op spellinggebied. Wel was hij een heldere en praktische geest, die de kunst verstond om in een beknopte handleiding van 89 bladzijden een systematisch overzicht van de schoolgrammatika van zijn tijd te geven.

Uit het onderzoek naar de bronnen van Des Roches, waarvan in dit artikel verslag wordt gedaan, blijkt dat eerder De Vooyts en Couvreur het bij het rechte eind hadden dan de veroordelaars van de in Den Haag geboren, zogenaamd Antwerpse dialectgrammaticus Des Roches.

4. Opbouw en doelstelling van het werk

De *Nieuwe Nederduytsche spraek-kunst* opent met een korte voorrede van de auteur (A2^r-A3^v) en een 'Berigt van den drukker' (A4^{r-v}).⁵ Na het voorwerk volgen drie delen. Het eerste deel, 'handelende van de spelling' (pp. 1-19), behandelt in kort bestek de klanken en letters, de leestekens en enkele 'gelyk-luydende Woorden, maer die in de Spelling verschillen'. Het tweede deel (pp. 20-77) bespreekt de 'de regels der spraek-kunst'; spraakkunst verwijst hier in engere zin naar de woordsoortenleer, naar de 'deelen der rede' of *partes orationis*. Achtereenvolgens komen aan de orde de naamwoorden, lidwoorden, voornaamwoorden, werkwoorden, bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels. Het derde en laatste deel van de *Nieuwe Nederduytsche spraek-kunst* (pp. 78-87) gaat bondig in op de 'syntaxis of schikking der woorden', met name enkele aspecten van congruentie en woordvolgorde. Deze indeling van de stof is traditioneel en gaat terug tot de klassieke oudheid, en treffen we ook in de meeste volkstaalgrammatica's aan, bijvoorbeeld ook bij Sewel (1712). De op Schottelius (1663) geïnspireerde indeling van Moonen (1706) in *woordgronding* (orthografie en woordsoortenleer) en *woord-voeging* (syntaxis) is aan Des Roches voorbijgegaan.⁶

In de voorrede van zijn grammatica stelt Des Roches (A2^r) dat 'Braband aen zulk een noodzaakelyk werk zoo lang gebrek heeft gehad', met andere woorden: dat zijn eigen grammatica de eerste zuidelijke sinds zeer lange tijd is – E.C.P. (1713) ging hem voor – en in de Brabantse streken voor zover we weten zelfs de eerste ooit. Ongetwijfeld spelen retorische en commerciële motieven hier een rol, want Des Roches' grammatica is juist niet specifiek Brabants, maar integendeel ingesteld in de normatieve traditie uit Zuid en Noord. Verder verklaart Des Roches (A2^r) dat hij het boek geschreven heeft 'ten vóórdeele en nut van het gemeyn',

⁵ Ik gebruikte de in Des Roches (2007) opgenomen editie zonder jaartal.

⁶ Justus-Georg Schottelius (1612-1676), auteur van de *Ausführliche Arbeit von der Teutschen HauptSprache* (1663), verdeelde de grammatica in *Wortgründung* en *Wortfügung*. Moonen (1706) nam die indeling over (Schaars 1988) en daardoor heeft ze een groot deel van de achttiende-eeuwse normatieve taalkunde gedomineerd, en ook Weiland (1805) maakte er nog gebruik van.

meer bepaald de 'leergierige Jonkheyd'. Met dat laatste haakt hij aan bij wat dan langzaamaan courant begint te worden in de geschiedenis van de Nederlandse grammatica: bekommernis om de taalbeheersing van specifiek de jeugd (Rutten 2006: 156-160).

Het doel van zijn grammatica, vervolgt Des Roches (A2^v), is geenszins 'dat alle *Poëten* en *Orateurs*' moeten worden noch dat men in de gesproken taal zich nauwgezet aan regels dient te houden, maar wie bijvoorbeeld brieven schrijft, zou dat ten minste in 'eene welgegronde spelling en cierlyke schikking van woorden' moeten doen. Hij pleit dus voor een beregelde taal in geschrifte, zonder daaraan hoge stilistische eisen te stellen. Een dergelijke schrijftalige oriëntatie is zoals bekend typerend voor de vroegmoderne taalkunde (Rutten 2006: 133-135). De concentratie echter op niet zozeer een culturele en intellectuele toplaag met literaire aspiraties, maar eerder op de alledaagse, schriftelijke taalbeheersing van een gemiddeld lid van 'de borgerlyke samen-leéving' kenmerkt de periode van ca. 1740 tot ca. 1780/1790 (Rutten 2009c).

Des Roches (A3^r) merkt in de voorrede ook nog op dat de studie van de moedertaal en de studie van andere talen zoals het Latijn elkaar bevorderen. 'Alle Taelen hebben onder malkander zekere Grondregels gemeyn', dus wie de woordsoorten kent en kan conjugeren en declineren in één taal, kan dat in elke taal. Daarin vindt Des Roches een argument voor het handhaven van de Latijnse terminologie, waarmee hij zich onderscheidt van de meeste andere Nederlandse taalkundigen van deze periode. Verderop in de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* geeft Des Roches (p. 21) nog aan dat hij streeft naar 'meerder gelykformigheyd met de hedendaegsche manier van Latyn te leeren' om zo 'den leerling grooter gemak en ligtigheyd' te bezorgen. Dat streven naar een gelijkaardige methode voor Latijn en Nederlands heeft grote consequenties gehad voor Des Roches' bronnenkeuze. Hij baseert zijn werk namelijk ten dele op een in het zuiden gangbare Latijnse schoolgrammatica; zie de paragrafen 5 en 6.

Het idee dat alle talen enkele grondregels gemeenschappelijk hebben is een vroegmodern cliché dat sinds de *Grammaire générale et raisonnée* (1660) van Port-Royal conceptueel werd uitgebuit in een groot deel van met name de Franse grammaticografie. Daarin wordt gedurig onderscheid gemaakt tussen een algemene (universele, logische, filosofische, rationele), aan alle talen toebehorende taalstructuur enerzijds en de sterk door het gebruik geconditioneerde specifieke (particuliere) grammatica anderzijds (Rutten 2006: 63-78). We constateren wel dat de daarbij gangbare logisch-filosofische inleiding op de grammatica bij Des Roches ten enenmale ontbreekt en dat ook zijn indeling van de stof in klankleer en spelling, woordsoortenleer en syntaxis volkomen traditioneel is.

5. Spelling en uitspraak

Des Roches' eerste hoofdstukje bestaat uit het presenteren van het alfabet en twee opmerkingen over de naam van bepaalde letters. Zoals de meeste van zijn tijdgenoten onderscheidt hij zesentwintig letters (vgl. bijv. Moonen 1706: 2). Des Roches tekent dan aan dat *j*, *v* en *w* 'van de Duytschers, *Ja*, *va*, *wa*' worden genoemd, 'en van de Hollanders *je*, *ve*, *we*', en Des Roches voegt toe: 'men kieze uyt deéze

benaemingen' (p. 1). Inderdaad hebben de twee belangrijkste noordelijke normatieve grammatici uit de vroege achttiende eeuw, Moonen en Sewel, de uitspraak met *-e*, zie Moonen (1706: 2) en Sewel (1712: 2). De enige tamelijk volledige achttiende-eeuwse grammatica uit het zuiden die aan Des Roches voorafgaat, had ook die uitspraak, zie E.C.P. (1713: 7). E.C.P. was goed op de hoogte van de taalkundige publicaties uit het noorden (Dibbets 1995a) en we hebben hier een eerste aanwijzing dat ook Des Roches dat was. De andere opmerking, over de Duitse uitspraak, is minstens zo interessant, want ze zet ons op het spoor van een belangrijke bron van Des Roches: de *Fondamenten ofte eerste beginselen van de Latynsche taele*, een voorbereidend Nederlandstalig werkje bestemd voor wie Latijn zou gaan leren bij de paters Augustijnen of aan de Theresiaanse colleges, gebaseerd op Verepaeus' *Rudimenta*, de sinds de late zestiende eeuw vrijwel enig gebruikte Latijnse grammatica in de Zuid-Nederlandse scholen.⁷ In deze *Fondamenten* vinden we ook gelijk aan het begin, na de introductie van het alfabet, de opmerking dat de 'Duytsche' de letters *j*, *v* en *w* respectievelijk 'Ja, Va, Wa' noemen (*Fondamenten* 1762: iv). Het is de eerste van veel overeenkomsten. Overigens komen *va* en *wa* ook voor in de eerste Nederlandse spraakkunst, de *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst* uit 1584, en in het spellingboek van De Heuiter uit 1581,⁸ maar zonder de opmerking dat het de Duitse uitspraak zou zijn. Juist van de *Twe-spraak* en De Heuiter staat vast dat Des Roches ze bezat (Smeyers 1951: 61).

De tweede opmerking over de naam van een letter geldt de *h*: 'voór al zy men bezorgt de *h*, geen *atsche*, maer *ha* te noemen, en wel uyt te spreéken, nadien het zonder dat onmogelyk is tot eene goede spelling te geraeken' (p. 1). Bij de bespreking van de consonanten komt Des Roches hierop terug: hij herhaalt dat de letter niet *atsche*, maar *ha* moet worden genoemd, en dat 'de kinderen van hunne teerste jaeren af' dat geleerd moet worden door ze de letter 'uyt de borst te [laten] galmen' (p. 10). Dit *h*-probleem vormt een terugkerend motief in zuidelijke werken: Des Roches' voorgangers Stéven (1784: 30) en E.C.P. (1713: 14-15) hadden zich er om bekommerd en ook in de *Fondamenten* (1762: x-xi) staat een dergelijke passage. E.C.P. (1713: 14) meldt dat de veelvuldige *h*-deletie de spot van Hollanders en Brabanders heeft gewekt en ook Des Roches (p. 9-10) vraagt zich af: 'wie zal zich van lachen onthouden?', wanneer hij de taal van Vondel, Hooft en Cats 'zoo deêrlyk mishandelt en afgebastert ziet?' Opmerking verdient verder dat Des Roches expliciet meldt dat hij niet van plan is een lijst te geven 'aller woórden, waer in de *h* noodzaekelyk is' (p. 10), want die zou een heel boek vullen, terwijl het effectiever is de kinderen in het uitspraakonderwijs te leren de letter aan te blazen. Des Roches' Antwerpse voorgangers Verpoorten (1752, 1: 49-54; 1759, 1: 68-70) en P.B. (1757: 9-10) hadden enkele jaren eerder redelijk uitvoerige passages gewijd

7 De Latijnse grammatica van de Bosschenaar Simon Verepaeus (1522-1598) is vóór 1568 voor het eerst gedrukt, in 1570 verplicht gesteld in de Mechelse kerkprovincie en sindsdien het gangbare leerboek in het zuiden gebleven, met een laatste editie nog in 1864. De *Fondamenten* zijn een Nederlandse bewerking van een deel van Verepaeus' *Rudimenta*, door en voor de paters Augustijnen uit de grote regio Antwerpen, die in de zeventiende en de achttiende eeuw op hun colleges gebruik maakten van Verepaeus' *Rudimenta* en de inleidende *Fondamenten*. Zie hierover Nauwelaerts (1974) en Nauwelaerts (1980: 280). Ik gebruikte een druk van de *Fondamenten* uit 1762.

8 Zie Dibbets in *Twe-spraak* (1985: 366). Pontus de Heuiter (1535-1602) publiceerde in 1581 zijn *Nederduitse orthographie*.

aan de *h*, daarbij vele voorbeelden gegeven, en Verpoorten zette die zelfs in een lijst.

Bij de bespreking van de verschillende lange *ee*-achtige klanken blijkt nog sterker dat Des Roches bekend was met het werk van P.B. Des Roches' indeling (p. 3) in ten eerste een *ee* waarbij de klank 'doór malkanderen' vloeit (de zgn. scherplange *ee* in bijv. *kleed*, *steen*), ten tweede een *ee*, gespeld *eé*, met een 'harden klank' (de zgn. zachtlange *ee* in *heeft*, *geeft*) en ten derde een *ee* met de 'klank als *ei*' (voor r+dentaal), die *eê* gespeld wordt (bijv. *geêrne*, *keêrs*), stemt volledig overeen met de indeling van P.B. (1757: 15; Rutten 2009d). Alleen, en dat kenmerkt Des Roches, hij heeft andere voorbeelden dan P.B. en waar hij dezelfde heeft, zet hij ze in een andere volgorde.

Hoewel Des Roches dus de Antwerpse accentspelling in de variant van P.B. overneemt, brengt hij ook een belangrijke aanpassing aan: naast het fonologisch principe maakt hij ruimte voor de gelijkvormigheid.⁹ In de zuidelijke schrijftraditie werd de zachtlange *ee* in open syllabe als *e* gespeld, bijvoorbeeld *geven*, in tegenstelling tot de scherplange *ee* die in open syllabe dubbel werd geschreven, bijvoorbeeld *steenen*. In gesloten syllabe was er geen verschil (*geeft* en *steen*) en daarin brengen de Antwerpse accentspellers verandering (*geeft* en *steen*). In het noorden bestond tezelfdertijd een op Vondel teruggaande traditie, waarin vanwege de gelijkvormigheid van enkel- en meervoud zowel *steenen* als *geeven* werd gespeld. Des Roches nu voegt de noordelijke gelijkvormigheid toe aan de accentspelling: 'Indien het *eenvoudig getal*, of *singularis* tot de uitspraak eene *Diphthong* [digrafeem, GR] noodig heeft, zal ook het *meervoudig* of *pluralis* met eene *Diphthong* geschreeven worden' (p. 4). Hij geeft als voorbeeld onder andere *geéven* (p. 5). Het gelijkvormigheidsprincipe strekt zich zelfs uit tot de participia, getuige *geschreeven* in het citaat.

Kennis van de noordelijke en de zuidelijke normatieve traditie blijkt ook uit Des Roches' opmerking over de letter *b* dat sommigen die, volgens hem ten onrechte, uit *hembd* willen verbannen. Dat is precies het voorstel van Moonen en Sewel.¹⁰ Met de verbanning van *x* uit *weékelyks*, *zulks*, *de vlakke des aerdryks* lijkt Des Roches (pp. 12-13) ook te refereren aan Moonen (1706: 14-15) die *zulx* en *ryx* afkeurt en de *x* alleen wil toestaan in enkele Griekse en Latijnse eigennamen (*Xenophon*, *Xerxes* e.d.). Met het toestaan van de uitzonderingen *blixem*, *exteren* *hex* echoot Des Roches dan weer Sewel (1712: 47-48), die de *x* afwijst in *zulx* en *blixem*, maar accepteert in *exter* en *hex*, en in Griekse en Latijnse eigennamen. Het meest sluit Des Roches echter aan bij Verpoorten (1759: 56) die in navolging van Moonen en Sewel de *x* afwijst behalve in eigennamen van Griekse en Latijnse oorsprong, en daarnaast toelaat in *exter*, *blixem* en *hex*.

Moonen (1706: 10-11) keurt verder de substitutie van *qu* door *kw* in bijvoorbeeld *kwast* en *kwisten* rigoreus af, waarin E.C.P. (1713: 16-17) hem volgde. Sewel (1712: 37) is iets gematigder, maar verkiest toch ook *quelling* etc., hoewel hij een uitzondering maakt voor *kwam*, waarin de *k* het verband met *komen* beter doet

9 Voor deze alinea: Rutten (2009d).

10 Moonen (1706: 4): 'De B, die voorhene plagh geschreeven te worden in *Embden*, *hembden*, is in deeze en diergelyke Woorden onnoodigh'; Sewel (1712: 12): 'B heeft men van noode om te spellen *Bak*, *band*, *quab*, *krabben*, *hebben*, *tobbe*. dóch is overtóllig in *Hembd*'.

uitkomen dan de spelling *quam*. Verpoorten (1759: 21) sluit zich bij Sewel aan: hij hanteert *qu*, behalve in *kwam* vanwege de afleiding van *komen*. P.B. (1757: 19) stelt daarentegen dat *kw* altijd *qu* kan vervangen, omdat de *q* ‘geene letter van onzen A-b. behoorde te wezen’. Des Roches (p. 11-12) lijkt eerst gematigd: hij wil *qu* niet afkeuren, maar vindt *kw* beter en zeker in *kwam* dat is afgeleid van *komen*. Dat is een toegeving aan Sewel en Verpoorten, die vervolgens ongedaan wordt gemaakt met een nieuw argument, dat Des Roches dicht bij P.B.’s standpunt brengt: in *quellen*, *quynen*, *quylen* kunnen de vocalen ook als diftongen gelezen worden, dus als *kuelen*, *kuynen*, *kuylen*, en om dat te voorkomen, schrijve men beter *kw*.

Spellingen als *ick* en *ghy* in plaats van *ik* en *gy* waren tegen het midden van de achttiende eeuw in de noordelijke normatieve traditie reeds lang verdwenen. Moonen (1706: 8, 9) bijvoorbeeld gebruikt steeds de frase ‘van outs’ als hij ze bespreekt. E.C.P. (1713: 12, 32) kiest bij zijn verwerping van *ck* en *gh* ook die bewoordingen: ‘van outs’ spelde men wel *ick*, ‘voordezen’ schreef men *gh*. Ook P.B. (1757: 12) is tegen *ck*; over *gh* zegt hij niets. Maar Verpoorten (1752, 1759) besteedde nog veel aandacht aan zijn ‘nieuwe spelling’ (1759: 11), waarin *k* en *g* in plaats van respectievelijk *ck* en *gh* belangrijk zijn (Rutten 2009a). Des Roches sluit aan bij Moonen, E.C.P. en P.B.. Over *ck* is zijn enige opmerking dat die spelling ‘dient verbannen te worden’ (p. 8). Over *gh* zegt hij: ‘alzo die overtolligheyd reeds uyt de meeste schriften verbannen is, zullen wy dit ongemerkt laeten voorbygaen’ (p. 10). Hoewel Verpoortens omstandige actie tegen *ck* en *gh* zeker niet misplaatst was – er verschenen nog decennia lang boeken met die schrijfwijzen (vgl. Rutten 2009a) – kunnen we uit Des Roches’ lapidaire bespreking wel afleiden dat er geen discussie meer was over de norm: die was zonder meer *ik*, *gy* etc., zonder overtollige consonanten.

Ook ten aanzien van de vocaalspelling bestond weinig onenigheid, zeker als we de scherp- en zachtlange *ee* en *oo* uitzonderen (vgl. Rutten 2009d). Des Roches (pp. 2-4) gebruikt de *e* als verlengingsteken voor *a* en *u* en spelt dus *ae* en *ue* in bijvoorbeeld *maer* en *zuer*. Bovendien gebruikt hij *y*, niet *ij* (*wy*, *zy* etc.), en ook in de tweeklanken *ey* en *uy* (*wysheyd*, *vleyen*, *suyker*). Met deze keuzes vlecht Des Roches zich stevig in de zuidelijke schrijftraditie in, die hij tegelijkertijd mede vormgeeft, en die zich juist op deze punten onderscheidt van wat in het noorden gangbaar (aan het worden) is, namelijk *aa*, *uu*, *ij*, *ei* en *ui*. Stéven (1784), Verpoorten (1752, 1759) en P.B. (1757) waren Des Roches voorgegaan in deze keuzes;¹¹ P.B. (1757: 11) en Verpoorten (1759, 1: 57) noemen *aa* expliciet Hollands.

In het deel over de orthografie blijkt Des Roches goed ingevoerd in de zuidelijke traditie van E.C.P. (1713), Verpoorten (1752, 1759) en P.B. (1757), en in de noordelijke traditie van Moonen (1706) en Sewel (1712). Hij ontwerpt in geen geval een Brabantse, laat staan een Antwerpse spelling, of het moet om het diakritisch onderscheid tussen de scherp- en zachtlange *ee* en *oo* gaan. Sommige normen golden in het hele taalgebied, zoals *k* en *g* in plaats van *ck* en *gh*. Andere kenmerken waren algemeen Zuid-Nederlands, zoals *ae*, *ue*, *uy* en *ey*, en de aandacht voor de *h*. Het belang van de gelijkvormigheid in de spelling is dan weer typisch Noord-Nederlands. Verder vingen we een eerste glimp op van een van de belang-

11 E.C.P. (1713) heeft *aa* en *uu*. Zie voor de zuidelijke schrijftraditie ook Rutten & Vosters (2009).

rijkste bronnen van Des Roches: de *Fondamenten ofte eerste beginselen van de Latynsche taele*. Met name in de woordsoortenleer heeft hij daar gebruik van gemaakt.

6. Woordsoortenleer

Een sterk vermoeden dat Des Roches niet alleen de Zuid- en Noord-Nederlandse normatieve tradities verwerkte, maar ook uit de Latijnse en/of Franse grammatica putte, rijst bij zijn korte hoofdstukje over de voegwoorden, de ‘conjunctien’ (pp. 75-76). Na een bondige omschrijving van de functie, ‘het aen-een-knoopen der *Verba*’, verdeelt Des Roches de voegwoorden in twee groepen: ‘de eerste, die den *Indicativus*, en de tweede, die den *Conjunctivus* vereyscht’. In de Nederlandse grammatica worden de voegwoorden gewoonlijk semantisch ingedeeld (vgl. bijv. Moonen 1706: 251-253). Een indeling naar de modus in de bijzin doet Rom-aans aan. De enige Franse grammaticus die Des Roches (p. 46) noemt, is Claude Buffier, en die heeft hij waarschijnlijk ook voor zijn Nederlandstalige grammatica van het Frans geraadpleegd (De Clercq 2000). Buffier (1754: 270) besteedt aandacht aan de modus in de bijzin, maar daar gaat wel een semantisch-functionele indeling aan vooraf in copulatieve, comparatieve, disjunctieve, adversatieve etc. voegwoorden (Buffier 1754: 267-270). Jan Frans Willems haalde in 1840 venijnig uit naar Des Roches¹² en zette me op het spoor van de *Fondamenten ofte eerste beginselen van de Latynsche taele*. Daarin worden inderdaad de conjuncties niet semantisch-functioneel ingedeeld, maar alfabetisch gerangschikt met vermelding van de vereiste modus (*Fondamenten* 1762: 73-77). In de woordsoortenleer van Des Roches blijken meerdere elementen aanwezig te zijn die niet terug te voeren zijn tot de Nederlandse grammaticatraditie, maar wel tot deze *Fondamenten*.

6.1 Woordsoorten en voegwoord

Des Roches hanteert doorgaans Latijnse terminologie, maar bij de aanvang van het tweede deel van zijn grammatica, dat over de woordsoorten handelt, noemt hij ook de Nederlandse termen (p. 20): *naemwoórd*, *artikel*, *voórnaem*, *werkwoórd*, *deelwoórd*, *bywoórd*, *tusschenzetsel*, *voórzetsel*, *koppelwoórd*. Zowel de indeling in negen woordsoorten als de benamingen zijn grotendeels in overeenstemming met de grammaticale traditie (Noordegraaf 1985, Rutten 2006: 241-243). *Artikel* valt op – *lid*, *lidwoord* of *ledeken* is normaler – maar is tegelijk een gewone ver nederlandse van *articulus* en *article*. Voor *pronomen* was *voornaamwoord* vanaf Moonen (1706) gangbaar, maar P.B. (1757: 42) heeft bijvoorbeeld ook *voôr-naemen*. Echt opvallend is alleen *koppelwoórd*, dat in de grammaticale traditie voor 1650 voorkwam in de *Twe-spraack* (1584) en in de taalkundige teksten van Van

12 Willems (1840: 341): ‘De *Rudimenta* van de paters Augustynen en van Verepaeus voor het latyn deden hem zien dat onze moedertaal ook *declinatie* en *conjugatie* bezat, en zoo kwam hy op het denkbeeld om ook een vlaemsche grammatica op te stellen, en daertoe gebruikte hy dat zelfde antwerpsche vlaemsch, hetwelk toen in de school van zynen patroon geleerd werd’. In zijn vervoering beweert dus zelfs Willems dat Des Roches Antwerps schreef. Zie noot 7 voor Verepaeus en de *Fondamenten*.

Heule, Ampzing en Kók¹³ (zie Ruijsendaal 1989: 71-72), maar dat vooral sinds Moonen (1706) met kracht vervangen is door *voegwoord* (Dibbets in *Twe-sp-raack* 1985: 483). Sewel (1712) heeft *tzamenvoegsel*. Het gebruik van *koppelwoord* kan een indicatie zijn dat Des Roches ook oudere teksten uit de Nederlandse grammaticografie kende. Daar staat tegenover dat ook Ten Kate *koppelwoord* gebruikte (De Bonth 1998: 155), net als Corleva (1740; vgl. Noordegraaf 1994: 175).¹⁴ Misschien was Des Roches dus op de hoogte van de meer recente taalkundige stand van zaken in de Lage Landen, al laat zijn indeling in werkwoordsklassen die conclusie eigenlijk niet toe (zie § 6.3).

Als we ervan uitgaan dat Des Roches de *Fondamenten* gebruikte, kan een opmerkelijke passage in het korte hoofdstuk over de voegwoorden verklaard worden. Des Roches (p. 76) deelt de voegwoorden in naar de modus die ze regeren. Nog voordat hij die indeling in twee tabellen presenteert – een met voegwoorden die de indicativus regeren, en een met de conjunctivus – merkt hij echter al op dat de conjunctie *dat* ‘alleen tusschen twee *Verba* staende’ (d.w.z. twee werkwoordelijke gezegden verbindende) de indicativus regeert. Vanwaar de noodzaak dat op voorhand al te vermelden? Het antwoord staat in de *Fondamenten* (1762: 46). Bij de bespreking van de Latijnse werkwoordsmodi wordt daar het gebruik van de conjunctief gerelateerd aan ‘woordekens’ die de conjunctief regeren met als centraal voorbeeld ‘*dat* / tusschen twee *verba*’. Wie Latijn leert of heeft geleerd uit de *Fondamenten*, moet gewaarschuwd worden voor dergelijke verschillen tussen Nederlands en Latijn.

6.2 *Naamwoord en adnomina*

Ook voor de naamvallen geeft Des Roches (p. 24) Nederlandse termen: *noemer* (nominativus), *teeler* (genitivus), *geéver* (dativus), *aenklaeger* (accusativus), *roeper* (vocativus) en *neémer* (ablativus). Dit zijn Moonens termen (1706: 83-86). Des Roches (pp. 28-29) geeft daarna omschrijvingen van de naamvalsfuncties die deels sterk op de formele kenmerken geconcentreerd zijn. In de Nederlandse traditie zijn de omschrijvingen van de naamvalsfuncties doorgaans semantisch-functioneel en in ieder geval is dat bij Moonen, Sewel en Ten Kate het geval (vgl. De Bonth 1998: 200-201). Daarnaast wordt de procedure voor het opsporen van naamvallen met behulp van vragen in de loop van de achttiende eeuw steeds belangrijker: de nominativus geeft antwoord op de vraag *wie* of *wat*? De genitivus op de vraag *van wie*? etc. (vgl. Dibbets 1999). Een sterke concentratie op de vormenkenmerken komt in de traditie alleen voor bij Van Heule (1633: 48; Dibbets 1995b: 162-163). Maar Des Roches’ omschrijvingen wijken nogal af van die van Van Heule. Van Heule spreekt met name over de verbuiging van de lidwoorden, terwijl Des Roches ook de perifrastische voorzetsels in de omschrijvingen betreft.

¹³ Samuel Ampzing (1590-1632) publiceerde ‘Nederlands Tael-bericht’ (1628); Christiaan van Heule (?-1655) schreef de *Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* (1625) en de *Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschryvinghe* (1633); A.L. Kók (1616-1653) schreef een *Ontwerp der Nederduitsche letter-konst* (1649).

¹⁴ Johanna Corleva (1698-1752) publiceerde in 1740 de *Algemeene en geredeneerde spraakkonst*, een vertaling van de bekende *Grammaire générale et raisonnée* (1660) van Port-Royal; zie Noordegraaf (1994).

Daarmee stemt Des Roches meer overeen met de definities in de *Fondamenten* (1762: 6-7), niet in de nominativus, wel in de overige naamvallen, en vooral ook in de omslachtige aanduiding van de accusativus; vgl. tabel 1:

	Des Roches	<i>Fondamenten</i>
genitivus	is wel kenbaer genoeg aen de woórdeken <i>des</i> en <i>der</i> , [...] andere <i>gevallen</i> , in de welke [...] <i>des</i> en <i>der</i> in <i>van den</i> en <i>van de</i> verandert worden	Als'er <i>van / der</i> oft <i>des</i> komt tusschen twee <i>Substantiva</i>
dativus	is bekend doór het woórdeken <i>aen</i>	Als'er komt in den Thema het woórdeken <i>aen</i>
accusativus	heeft dit bezonders, dat hy nooyt iets regeért, maer altyd of van een <i>Verbum</i> , of van een <i>Participium</i> , of van eene <i>Praepositie</i> word geregeért	Als het <i>Nomen</i> , <i>Pronomen</i> oft <i>Participium</i> volgen naer het <i>verbum activum</i> : ende naer sommige andere <i>verba</i> , als oock naer eenige <i>praepositien</i> , die <i>accusativum</i> regeren
vocativus	om imand aen te spreéken	Als men iemant roept oft aenspreckt
ablativus	is aen het woórdeken <i>van</i> kenbaer genoeg	Als tusschen het <i>verbum passivum</i> , en tusschen een <i>nomen</i> , <i>pronomen</i> oft <i>participium</i> staet het woórdeken <i>van</i>

Tabel 1 Omschrijving van naamvalsfuncties bij Des Roches en in de *Fondamenten* (1762)

De overeenkomst is zeker niet letterlijk, maar dat is zelden het geval bij Des Roches in vergelijking met zijn voorgangers. Dat is een van de problemen bij het bepalen van zijn bronnen, en tevens een aanwijzing dat hij creatief te werk gaat.

De definities die Des Roches geeft van het zelfstandig en het bijvoeglijk naamwoord, zijn in overeenstemming met de Nederlandse grammaticatraditie: kern-elementen zijn het zelfstandig aanduiden of betekenen van (het wezen van) een persoon of zaak respectievelijk het uitdrukken van een hoedanigheid van de persoon of zaak.¹⁵ Om de twee soorten naamwoorden te kunnen onderscheiden bespreekt Des Roches (pp. 21-22) vervolgens twee ezelsbruggetjes die rechtstreeks ontleend lijken aan de onderwijspraktijk. Het eerste luidt: zet *ding* achter het naamwoord. Levert dat iets onmogelijks op als *edeldom ding*, dan is er sprake van een substantief, maar levert het een begrijpelijke frase op als *zeldzaam ding*, dan gaat het om een adjectief. In zijn Franse spraakkunst van 1763 zou Des Roches dezelfde *ding*-proef voorschrijven, en De Clercq (2000: 147) heeft laten zien dat Des

15 Des Roches (p. 21): 'Een *Substantivum* is een woórd, dat in de rede eene *Substantie*, een *weézen*, met een woórd, eene zekere *persoon* of *zaak* beteekent: een *Adjectivum* geeft de hoedanigheyd van die zelve zaak te kennen'. Vgl. bijv. Moonen (1706: 47): 'Een *Zelfstandigh* Naemwoort is, dat, alleen staende en zonder hulpwoort, het Weezen eener Zelfstandige zaeke, die men noemt, volkoomelyk betekent'; Moonen (1706: 49): 'De *Byvoeglyke* Naemwoorden zyn Veranderlyke Woorden, die de hoedanigheit en gedaente eener zaeke, niet de zaak zelve, uitdrukken'. Zie ook E.C.P. (1713: 34), en vgl. De Bonth (1998: 170-173) voor Moonen, Sewel en Ten Kate.

Roches deze vermoedelijk uit de Franse grammaticatraditie, in het bijzonder bij Restaut, gehaald heeft.¹⁶ Het tweede ezelsbruggetje luidt: zet *een* voor het naamwoord; 'geëft het dan eenen verstaenbaeren zin, zoo is het een *Substantivum*, anders zal het een *Adjectivum* zyn'. Dus is *kind* een substantief, omdat *een kind* begrijpelijk is, maar *groot* is een adjectief, 'om dat *een groot*, geen redelyken noch verstaenbaeren zin heeft'. Ook deze proef neemt Des Roches twee jaar later op in zijn Franse grammatica. De Clercq (2000: 148) wijst terecht op de overeenkomst met de *Fondamenten*. Daarin wordt substantief noch adjectief semantisch omschreven, maar alleen met deze *een*-proef: een substantief met *een* ervoor betekent 'iet sekens', bijvoorbeeld *eene stadt*; een adjectief met *een* ervoor betekent 'niet sekens', bijvoorbeeld *een jonck* laat in het midden 'oft daer wordt gesproken van eenen jongen mensch / van eene jonge beest / oft van eenige andere saecke' (*Fondamenten* 1762: 1-2).

Bij de voorgaande proeven kiest Des Roches andere voorbeelden (nl. *kind*, *groot*) dan zijn vermoedelijke inspiratiebron: de *Fondamenten* (nl. *stadt*, *jonck*); in zijn Franse grammatica (1778: 3) kiest hij weer een ander adjectief (*schoon*, naast nogmaals *kind*). Een van de zeldzame letterlijke overeenkomsten met een voorganger vinden we bij de uitsonderingen op de meervoudsvorming van onzijdige substantieven. Des Roches' (pp. 33) lijstje *ey-eyeren*, *gemoed-gemoederen*, *goed-goederen*, *hoen-hoenderen* etc. komt bijna geheel overeen met Verpoorten (1759, 1: 28), inclusief de niet-alfabetische plaatsing van *blad-bladen/bladeren* en *been-beenen/beenderen* achter *rad-raderen* en *rund-runderen*.

In ten minste twee opzichten vertoont Des Roches dan wel geen aanwijsbare overeenkomst met voorgangers, maar lijkt zijn regel toegesneden op een zuidelijk publiek en zal hij hem ook uit de zuidelijke schrijftaditie gehaald hebben. Ten eerste de vorming van de verkleinwoorden: Des Roches (p. 17) spreekt alleen over de uitgang (*e*)ken in bijvoorbeeld *boomken*, *vuerken*, *woórdeken*, *hondeken*, en met ingelaste *s* na *k* in *boekskén*, *stokskén*, *zaksken*. Moonen (1706: 119) en Sewel (1712: 74-75) presenteren (*t*)je en als tweede optie *ken*. Des Roches heeft een eerbiedwaardige voorganger in Van Heule (1625: 18), al is het waarschijnlijker dat hij zich aanpaste aan het Brabants, waarin *ken* niet het enige, maar wel het meest voorkomende diminutiefsuffix is.¹⁷

Ten tweede treffen we een dergelijke aanpassing aan de zuidelijke traditie aan bij de vorming van het bepaalde lidwoord in de mannelijke nominativus enkelvoud. Des Roches (p. 30) heeft daarvoor in de paradigmata uitsluitend *den* en hij gebruikt zelf ook *den*. Ook Stéven (1784), P.B. (1757) en Verpoorten (1752, 1759) gebruiken *den*. P.B. (1757: 42-43) geeft de verbuiging van het onbepaald lidwoord en de voornaamwoorden. In de nominativus enkelvoud mannelijk vinden we alleen *eenen*, *diën*, *dezen*, *geenen*, *ideren*, *zulken*, *welken*, *mijnen*, *uwén*, *sijnen*, *haren*. Nog explicieter is P.B. (1757: 43) over de wijze waarop het geslacht van een substantief achterhaald kan worden: 'Zoo men daer voôr kan stellen *den*, dan is

16 Pierre Restaut (1696-1764) publiceerde in 1730 voor de eerste maal zijn *Principes généraux et raisonnés de la grammaire française*.

17 De zuidelijke norm was of werd steeds meer *ken*, getuige de woorden van Van Belleghem & Waterschoot (1773: 63): 'Dat vele Hollanderen dezen uytgang [van het verkleinwoord, GR] stellen in *je*, *jés*, en *tjes*, andere in *tjens*, alle oneygenlyk aen onze Taele'.

het mannelijk [...] Zoo men daer voôr kan stellen *de*, is het vrouwelijk'. Uit de noordelijke grammatica's is *den* aan het begin van de achttiende eeuw verdwenen: Moonen (1706: 45-47) noch Sewel (1712: 66) maakt er zelfs maar een opmerking over. Dit mannelijke *den* in de nominatief is in de zeventiende eeuw al verdrongen uit de moedertaalgrammatica (Rutten 2006: 247-250).

In dit verband is de volgende passage, die Des Roches aan de paradigmata toevoegt, opvallend (p. 31):

De zuiverste Schryvers der Nederduytsche Tael hebben altyd tusschen den *Nominativus* en *Accusativus* van deêze *declinatie* verschil gemaelt, schryvende in *Nominativo de Man, de Vyand, de Vader*; en in *Accusativo den Man, den Vyand, den Vader*; onder andere blykt dit in dit Vers van *Vondel*; *gy zyt de dag, of voert den dag in uw gezigt*, alwaer het eerste *dag*, staende in *Nominativo*, den Artikel *de* en het tweede *dag* staende in *Accusativo* den Artikel *den* voôr zich heeft. De Hoogduytsche Tael, daer de onze haere *Declinatie* van heeft ontleent, onderhoud dit ook, want *zy* in *Nominativo der vatter* en in *Accusativo den vatter* zegt. Ons dunkt dat deêze manier van schryven, op zulke goede gronden steunende, niet geheel verworpen dient.

Hoewel Des Roches dus qua norm en in zijn eigen gebruik de zuidelijke praktijk volgt, wijst hij op de noordelijke traditie van het achtbare gebruik, en met name op Vondel, waarin de norm *de* luidt. We zijn hier getuige van de ontmoeting van twee normatieve tradities. Het verschil met de verkleinwoorden bestaat erin dat de *ken*-vormen volgens de noordelijke traditie geoorloofd waren, maar *den* niet. Was het voor Des Roches daarom minder problematisch om zich bij de zuidelijke *ken*-traditie aan te sluiten dan onverkort *den* over te nemen? Vanuit zuidelijk perspectief was de ontmoeting van de twee tradities ruim vóór Des Roches al door E.C.P. (1713: 36-41) beschreven: die heeft *den* en *eenen* in de nominatief enkelvoud, maar wijst op het *de* van 'de Hollanders' (vgl. Dibbets 1995a). De Zuid-Hollander Des Roches zal *den* trouwens niet onbekend zijn geweest: de vorm kwam in dat gebied in ieder geval voor tot diep in de achttiende eeuw, en werd met name in de schrijftaal uitgebannen (vgl. Maljaars 1979: 43-54, 83-93).

6.3 Werkwoord

Moonens semantische definitie van de werkwoorden als 'Veranderlyke woorden, die eenigh werk van *Doen, Lyden* of *Weezen* beteekenen' (1706: 138), die Sewel (1712: 241) overneemt, en die Des Roches in zijn Franse grammatica aanhaalt als de omschrijving van de geleerden,¹⁸ gebruikt hij in zijn Nederlandse grammatica niet. Daar luidt het eenvoudig dat werkwoorden worden geconjugeerd in wijzen en tijden: '*Beminnen* is dan een *Verbum*, om dat men kan zeggen *ik bemin, ik beminde, laet ons beminnen*, enz.' (p. 42). Die omschrijving lijkt meer op die voor de ongeleerden uit de Franse spraakkunst.¹⁹ Overigens knopen ook Moonen en Se-

¹⁸ Des Roches (1778: 4): 'De geleerden zeggen, dat een *Verbum* een woôrd is, dat het *weêzen*, het *doen* of het *lyden* te kennen geeft. Ongeleerden, die deêze bepaeling niet verstaen, moeten weêten dat een *Verbum* een woôrd is daer men voôr kan zetten, *ik, gy, hy* &c.'.

¹⁹ Zie de vorige noot.

wel aan hun definitie dergelijke voorbeelden van conjugaties vast.²⁰ De proef in de *Fondamenten* (1762: 30) is wezenlijk anders: probeer ervoor te zetten 'het woorden *sal*'; met andere woorden: *wenschen*, *vreesen* en *schryven* zijn werkwoorden 'om dat-men kan seggen: *ick sal wenschen / ick sal vreesen / ick sal schryven*'.

De structuur van Des Roches' tekst over de werkwoorden sluit niet aan bij de Nederlandse traditie, voor zover die er is, want ook Moonen en Sewel verschillen bijvoorbeeld nogal. Moonen (1706: 138-182) bespreekt na de definitie van het werkwoord achtereenvolgens de persoonlijk en onpersoonlijke verba, de verschillende wijzen en tijden, hij geeft een reeks vervoegingen, behandelt dan de begrippen bedrijvend, lijdend en onzijdig, en geeft dan wederom een reeks vervoegingen. Sewel (1712: 241-312) begint na de definitie meteen over bedrijvende, lijdende en *geenerleye* werkwoorden, dan over persoonlijke en onpersoonlijke, wijdt een passage aan de afleiding, geeft dan heel veel vervoegingen, en heeft intussen (1712: 248) duidelijk gemaakt dat expliciete instructie over de wijzen en tijden hem niet nodig lijkt. In de *Fondamenten* (1762: 30-33) volgt op de definitie de tweedeling in persoonlijke en onpersoonlijke verba en daarna een onderscheid binnen de *personalia* in *verbum activum*, *passivum*, *neutrum*, *commune* en *deponens*. Des Roches (pp. 42-43) is daarmee vergelijkbaar. Hij onderscheidt de verba eerst in *personeële* en *onpersoneële*, en vervolgt: 'Nog verdeelt men de *Verba* in *Activa*, *Passiva*, *Neutra*, *Reciproca* en een *Substantivum*, naementlyk het *Verbum Weezen* of *zyn*' (p. 42). Die indeling correspondeert niet helemaal met de *Fondamenten* en een *verbum commune* of *deponens* aanwijzen in het Nederlands zou ook wel moeilijk zijn. In ieder geval voor de *reciproca* en het *verbum substantivum* heeft Des Roches weer geput uit de Franse traditie, bijvoorbeeld uit Buffier. Buffier (1754: 60-64) hanteert voor de Franse werkwoorden zelfs bijna dezelfde categorieën als Des Roches voor de Nederlandse: *verbe substantif*, *actif*, *neutre*, *reciproque*, *impersonel*, *passif*.

Ook in de omschrijving van de verschillende werkwoordstypen heeft Des Roches gebruik gemaakt van de *Fondamenten* en Buffier. In de *Fondamenten* worden *activa*, *passiva* etc. natuurlijk onderscheiden met een beroep op de Latijnse uitgangen, maar er worden ook op het Nederlands toegespitste voorbeelden gegeven en die zien we in Des Roches (pp. 42-43) opduiken; vgl. tabel 2, waaruit blijkt dat door Des Roches hetzelfde ezelsbruggetje wordt gehanteerd als in de *Fondamenten*, namelijk dat het toevoegen van een object (*iets* of *iemand*) de *activa* onderscheidt van de beide andere werkwoordstypen. Zie tabel 2.

Ook hier is de overeenkomst niet letterlijk, maar wel zodanig dat het er alle schijn van heeft dat Des Roches de *Fondamenten* goed kende. Merk ook op dat er overeenkomst is in de omschrijvingen, maar niet in de voorbeelden. Het kenmerkt Des Roches dat hij wel gebruik lijkt te maken van de grammaticale traditie, maar zijn woorden en voorbeelden net zo kiest dat directe ontleening moeilijk is aan te tonen.

20 Vgl. Moonen (1706: 138): 'De *Werkwoorden*, waer toe wy nu overgaen, zyn zulke Veranderlyke woorden, die eenigh werk van *Doen*, *Lyden* of *Weezen* beteekenen met de omstandigheden van den *Tegenwoordigen*, den *Voorgaenden* en den *Toekomenden* Tyt; als *Ik Hoore*, *Ik Worde Geboort*, *Ik Ben*, *Ik Hoorde*, *Ik Werd Geboort*, *Ik Was*, *Ik Zal Hooren*, *Ik Zal Geboort Worden*, *Ik Zal Zyn*'.

	Des Roches	Fondamenten
verbum activum	waer by men kan stellen in't vlaemsch een van dese twee woordekens iet / oft iemant. B.E. <i>Amo ick beminne / docêo ick leere / lego ick lese / audio ick hoore / zyn verba activa</i> , om dat dese uytgaen in o, ende om dat-men kan seggen, <i>ick be minne iet / ick leere iemant / ick lese iet / ick hoore iemant</i>	al aen de woórdekens <i>iemand</i> of <i>iets</i> kenbaer zyn; want eene van die twee konnen agter alle <i>Activa</i> worden gezet. <i>Ik haet iemand, ik vrees iets</i> , enz.
verbum passivum	Gy zult kennen een <i>verbum passivum</i> , is't dat voor het <i>verbum</i> in het vlaemsch staen dese woordekens, <i>worden / wordt / worde / worden / wordt / is geweest / &c.</i>	Het teeken van het <i>Verbum passivum</i> is het woórdeken <i>word</i> ; <i>ik word gebaet, ik word gevrees</i>
verbum neutrum	Dit <i>verbum neutrum</i> zult gy kennen, is't dat-men daer niet by en kan stellen in't vlaemsch <i>iet</i> oft <i>iemant</i> . B.E. <i>vivo, ick leve / ambulo, ick wandele / zyn verba neutra</i> , om dat men niet en kan seggen, <i>ick wandele iet / ick leve iemant</i> .	Agter <i>Verba Neutra</i> laeten zich de woórdekens <i>iemand</i> of <i>iets</i> niet wel voegen; men kan niet zeggen <i>ik slaep iemand, ik gae iets</i> .

Tabel 2 Omschrijving van enkele werkwoordstypen in de Fondamenten (1762) en bij Des Roches

Aan het *verbum substantivum* (dus *weézen* of *zyn*) besteedt Des Roches verder geen aandacht, wel aan de *reciproca*. In de omschrijving ervan én in de conclusie die eruit getrokken wordt, herkennen we Buffier (1754: 62-63), al kiest Des Roches een ander voorbeeld; zie tabel 3:

	Buffier	Des Roches
verbum reciprocum	ce sont ceux où le nominatif du verbe & son régime ont un rapport réciproque, signifiant la même personne ou la même chose: comme je <i>m'ennuie</i> ; c'est moi qui s'ennuie & qui suis ennuyé [...]	De <i>Verba Reciproca</i> zyn die, in de welke den <i>Nominativus</i> met den <i>Casus</i> van het <i>Verbum</i> eenen en de zelve zyn: B.V. <i>ik wasch my, ik ben den geéenen die wascht en die gewasschen word</i> [...]
	On voit par-là que tous les verbs actifs peuvent devenir réciproques, dès que l'objet qui agit, peut agir sur lui-même.	waer uyt dan volgt dat alle <i>Verba Activa</i> ook <i>Verba Reciproca</i> zyn.

Tabel 3 Omschrijving van het verbum reciprocum bij Buffier (1754) en Des Roches

De bespreking van de werkwoordstijden levert een met het voorgaande consistent beeld op. Des Roches (pp. 44-46) gebruikt waarschijnlijk werken uit de Nederlandse traditie, en daarnaast Franse en Latijnse bronnen. De Nederlandse termen die Des Roches geeft, in het bijzonder die voor imperfectum, perfectum en plusquamperfectum, lijken rechtstreeks ontleend aan E.C.P.; die zal op zijn beurt overigens geïnspireerd zijn geweest door Moonen en Sewel.²¹ In tabel 4 staan in de kolom van Des Roches links diens Latijnse termen en Nederlandse voorbeelden en rechts de Nederlandse termen; in de kolommen ernaast de termen die ik uit Moonen (1706: 139-146), Sewel (1712: 249-267) en E.C.P. (1713: 57-64) kon halen. Voor de eerste vijf tijden geldt dat ze in de indicatief voorkomen, bij Des Roches geldt dat zelfs voor alle tijden.

Des Roches		Moonen	Sewel	E.C.P.
1 praesens <i>ik ben</i>	tegenwoordigen tyd	tegenwoordige tyt	tegenwoordige tyd	tegenwoordigen tijdt
2 imperfectum <i>ik was</i>	onvolmaekten tyd	onvolmaekte verleeden tyt	onvolmaakte verleeden tyd	onvolmaekten tijdt
3 perfectum <i>ik heb of ik ben geweest</i>	volmaekten tyd	volmaekte ganschverleeden tyt	volmaakte verleeden tyd	volmaekten tijdt
4 plusquamperfectum <i>ik had of ik was geweest</i>	meer als volmaekten tyd	meerdan volmaekte voorverleeden tyt	meer dan volmaakte verleeden tyd	meer als volmaekten tijdt
5 futurum <i>ik zal zyn</i>	toekomenden tyd	toekoomende tyt	toekomende tyd	toekomenden tijdt
6 futurum praeteritum <i>ik zal geweest zyn of geweest hebben</i>	–	toekoomende tyt [aenvoegende wyze]	tweede toekomende tyd [aenvoegende of wenshende wyze]	–
7 incertum <i>ik zou of ik zoude zyn</i>	onzekeren tyd	onvolmaekte verleeden tyt [aenvoegende wyze]	tweede toekomende of onbepaalde tyd [aantoonende wyze]	onvolmaekte tijdt [aenvoegende wys]
8 incertum compositum <i>ik zou geweest zyn of geweest hebben</i>	samengestelden onzekeren tyd	meerdanvolmaekte voorverleeden tyt [aenvoegende wyze]	derde toekomende of onbepaalde tyd [aenvoegende wyze]	meer als volmaekte tijdt [aenvoegende wys]

Tabel 4 Terminologie van Des Roches' werkwoordstijden en de equivalenten bij Moonen (1706), Sewel (1712) en E.C.P. (1713)

Uit de tabel blijkt dat Des Roches (pp. 44-46) acht werkwoordstijden onderscheidt. Hoewel de indeling in tijden en wijzen van Moonen en Sewel zeker niet identiek is (vgl. De Bonth 1998: 309-310), staat Des Roches' achtdeling van beiden erg ver af, als ook van die van E.C.P. (1713). De verdeling in de eerste vijf tijden stamt al uit de Grieks-Latijnse grammatica en is sinds de zestiende eeuw ook in de Franse, Duitse en Nederlandse grammatica gemeengoed geweest (Dibbets 1995b: 259-262). Maar de eerste zes tijden komen we tegen in de *Fondamenten* (1762: 34), en wanneer Des Roches over de zevende en de achtste *tempus* spreekt, noemt hij zelf Buffier.

De zevende en de achtste tijd, die Des Roches de *onzeker*en noemt, hebben grammatici veel hoofdbreken gekost. Moonen en E.C.P. achten de zevende (*ik zou(de) zyn*) het imperfectum van de conjunctief, Sewel spreekt over een tweede futurumvorm van de indicatief. Bij de achtste (*ik zou geweest zyn/hebben*) zijn de verschillen vergelijkbaar, zij het dat Sewel nu ook de conjunctief inroept. Tegen hen keert Des Roches zich waarschijnlijk, wanneer hij (pp. 45-46) betoogt dat 'veële spraakkondige' ze ten onrechte tot de conjunctief rekenen: het zijn indicatiefvormen. De werkwoordsvormen in kwestie hangen immers niet af van een andere werkwoordsvorm, komen voor zonder de conjunctie *dat*, en kunnen bovendien 'eene *affirmatie* of bekrachtiging' betekenen – drie criteria die in de Romaanse traditie de indicatief van de conjunctief of subjunctief onderscheiden. Onder verwijzing naar Buffier concludeert Des Roches dat het indicatiefvormen zijn en hij ontleent aan hem de term *onzeker*en *tyd*. Buffier (1754: 67-68) beargumenteert inderdaad dat vormen als *je dirois* en *j'aurois* geen subjunctief, maar indicatief zijn, en spreekt over *ce tems incertain*. Ten aanzien van de zesde tijd, het futurum praeterito mistum, had Des Roches ook al opgemerkt dat sommigen 'dien tyd in *Conjunctivo* [zetten], wy zien niet om wat reden'. Daarbij kan hij eveneens aan Moonen en Sewel gedacht hebben.

Tot besluit van de passage over de werkwoordstijden bespreekt Des Roches (pp. 47-48) gerundia als *geloovende*, *hoopende* en *beminnende*, die formeel overeenkomen met de tegenwoordige deelwoorden. Weer presenteert Des Roches een ezelsbruggetje:

als men in plaetse van te zeggen, *geloovende*, *hoopende*, *beminnende*, kan zeggen, *met te gelooven*, *met te hoopen*, *met te beminnen* [...] *zyn* het *Gerundia*; kan men dat niet doen, zoo *zyn* het *Participa*.

De parafrase met het voorzetsel *met* komt ook in de *Fondamenten* (1762: 54) voor en wordt daar 'het teecken van het *Gerundium* in DO' genoemd. Voor de andere gerundia, in *di* en *dum*, geldt een ander 'teecken', respectievelijk *om te* en *van of van te* (1762: 54-55). Des Roches (p. 48) ziet zich genooddaakt expliciet uitleg te geven over het ontbreken van Nederlandse parallellen voor de Latijnse gerundia in *di* en *dum*, én over de juiste interpretatie van frasen met *om te* en *van te*, zoals *om te hoópen* en *van te hoópen*, die in het Nederlands wel degelijk voorkomen.

21 Of misschien wel door Kók (1649; zie noot 13), met wie E.C.P. bijna letterlijk overeenstemt; vgl. Dibbets (1995b: 261-262), hoewel Dibbets (1995a) Kók niet heeft aangewezen als een bron van E.C.P.

Hij beschouwt ze als ‘*Casus van Nomina*’, dus als verbogen, gesubstantiveerde verba, en niet als werkwoordsvormen.²²

Als laatste onderdeel uit het hoofdstuk over de werkwoorden vangt Des Roches’ indeling in werkwoordsklassen de aandacht (pp. 56-58). Die heeft betrekking op de vorming van het imperfectum en ziet er als volgt uit:

1. imperfectum op *de*, bijv. *beminnen-beminde*
2. imperfectum op *te*, bijv. *bakken-bakte*
 N.B. verba op *den* of *ten* krijgen bij sommigen *ede*, bijv. *blinden-blindede*, *agten-agtede*; anderen schrijven *blindde*, *agtte* met dubbele consonant; de meeste schrijvers incl. Vondel gebruiken *blinde*, *agte*
3. ‘onregelmatig’
 - 3a. *y-eé*, bijv. *blyven-bleéf*
 - 3b. *ie/uy-oó*, bijv. *bedriegen-bedroóg*, *zuygen-zoóg*
 - 3c. *in-on*, bijv. *beginnen-begon*

Deze indeling in werkwoordsklassen staat heel ver af van die van Moonen (1706: 206-209), die veel meer patronen signaleerde (vgl. De Bonth 1998: 290-293). Nog minder overeenkomst is er met Ten Kate (1723), die aantoonde dat de onregelmatige werkwoorden helemaal niet onregelmatig zijn, met andere woorden: dat er regelmaat zit in de vervoeging van de sterke werkwoorden. Des Roches’ term ‘onregelmatig’ voor zijn klasse 3 en zijn opmerking (p. 60) dat het ‘zoo niet onmogelyk, ten minsten zeer moeyelyk is vaste regels’ op te stellen voor de vorming van het voltooid deelwoord, doen in het algemeen twijfel rijzen over Des Roches’ kennis van Ten Kate, ondanks dat hij in ieder geval in het bezit was van diens *Ge-meenschap tusschen de Gottische spraeke en de Nederduytsche* (1710; zie Smeyers 2007: 11).

Couvreur (1973: 59) wijst erop dat Des Roches’ indeling in werkwoordsklassen grotendeels overeenstemt met die van Sewel (i.c. 1712: 295-306), maar de overeenkomst met Verpoorten (1759, I: 30-44), die zijn indeling van Sewel overnam (Rutten 2009a), is minstens zo groot, en misschien wel groter. De verba met een dentaalstam, die in de nota bene onder klasse 2 staan, vormen bij zowel Sewel als Verpoorten een aparte klasse, de derde namelijk. Voor Sewel zijn de vormen op *ede* acceptabele alternatieven: *ik achtte* en *ik achtede* zijn even goed. Verpoorten keurt de vormen op *ede* af, maar zet ze in navolging van Sewel in een aparte, derde klasse van werkwoorden met een dentaalstam (Rutten 2009a). Des Roches is misschien minder resoluut dan Verpoorten, omdat hij de vormen met *ede* registreert als feitelijk voorkomend, maar tegelijk is hij consequenter in die zin dat hij ze niet in een aparte werkwoordsklasse plaatst, in overeenstemming met zijn meer impliciete afwijzing ervan. Bij die afwijzing speelt het gezag van Vondel overigens een belangrijke rol.

Daarnaast bewerkstelligt Des Roches zo een reductie in het aantal werkwoords-

²² Des Roches (p. 48) noemt de gecursiveerde woorden in ‘De konst van wel te leézen en te schryven opent de deur tot vééle andere weétenschappen’ een genitief; in ‘Neêrstige kinderen leeren ligtelyk leézen en schryven’, waarin *om te* kan worden ingevoegd, staan de gecursiveerde woorden in de accusatief. In deze zinnen worden de verba ‘als *Substantiva* gedeclineert’.

klassen. Een tweede reductie brengt hij tot stand door Sewels en Verpoortens vijfde en zevende klasse samen te nemen onder 3b, vanwege de identieke vocaal in het imperfectum: *oo*. Een derde reductie van het systeem creëert Des Roches door Sewels en Verpoortens achtste klasse met het type *breek-brak*, *vergeet-vergat*, *lees-las* over te slaan en in een alfabetische lijst onder te brengen van ‘andere onregelmaetige *Imperfecta*’ die niet onder een van de patronen vallen. Die laatste reductie lijkt complicerend, omdat het aantal patronen wordt verkleind en de lijst van echt onregelmatige werkwoorden verlengd, maar aan de andere kant kan Des Roches (p. 59) juist vanwege deze reductie beweren dat de vocaal van het voltooid deelwoord doorgaans gelijk is aan die van het imperfectum. Dat geldt namelijk wel voor zijn klassen 3a, 3b en 3c, maar niet voor het type *breek-brak*. Daarmee is de regel voor de vorming van het participium aanzienlijk vereenvoudigd.

6.4 *Conclusie woordsoortenleer*

Net als in de klankleer en spelling blijkt Des Roches in de woordsoortenleer in elk geval gebruik te maken van de belangrijkste achttiende-eeuwse publicaties uit het zuiden en het noorden van het taalgebied: E.C.P. (1713), Verpoorten (1752, 1759) en P.B. (1757), en Moonen (1706) en Sewel (1712). Daarnaast zijn allerlei aspecten die vreemd leken aan de Nederlandse traditie terug te voeren op ofwel de *Fondamenten ofte eerste beginselen van de Latynsche taele*, ofwel de Franse grammatica van Buffier.

7. Besluit

In plaats van een taalkundige amateur die, hoewel een Hagenaar, een grammatica van het Antwerps fabriceerde, lijkt Des Roches eerder een compiler van erkende taalkundige tradities. Hij gebruikte vermoedelijk zowel de zuidelijke als de noordelijke normatieve publicaties uit de voorafgaande decennia, baseerde zich daarnaast op de in het zuiden meest courante Latijnse grammatica en plukte hier en daar uit een van de bekendste Franse grammatica’s van de achttiende eeuw. Het gebruik van die Latijnse grammatica rechtvaardigde hij op didactische gronden: het is voor de taalleerder gunstig te wijzen op de structurele overeenkomsten tussen de Latijnse en Nederlandse grammatica. Een nadere studie van Des Roches’ grammatica zou natuurlijk nog meer bronnen boven water kunnen brengen.

Al die verschillende invloeden bracht Des Roches samen en verwerkte hij tot een coherent geheel. Slaafs toont hij zich daarbij niet vaak, en soms eerder uitgesproken creatief. Als Des Roches inderdaad bekend was met de noordelijke traditie, dan negeert hij die in enkele taalkundige kwesties, waarin hij zich stevig nestelt in de zuidelijke schrijftraditie: hij verkiest de spellingen *ae*, *ue*, *y*, *ey* en *uy* en het onderscheid van de zachtlange *eé* en *oó* en de scherplange *ee* en *oo*, alsmede *den* als het mannelijk lidwoord in de nominatief enkelvoud, en de uitgang *ken* voor de verkleinwoorden. Ook de aandacht voor de *h* getuigt van zijn stevige zuidelijke inkadering. Creatief blijkt Des Roches ook in talloze definities, omschrijvingen en voorbeelden. Overeenkomsten met voorgangers zijn wel vast te stellen, maar Des Roches varieert zodanig dat directe ontlening vaak verhuld wordt.

Verder zijn er didactische elementen of zelfs ezelsbruggetjes te ontdekken, die soms ook voorkomen in andere grammatica's, maar tegelijk rechtstreeks ontleend lijken aan de onderwijspraktijk. Met zijn herhaalde opmerkingen dat de *b* niet als *atsche* moet worden uitgesproken, met zijn *ding*-proef en *een*-proef om substantieven en adjectieven te onderscheiden, zijn *met*-proef voor gerundia, en de proef met *iemand* of *iets* om de *verba activa* te leren kennen, toont Des Roches zich de exponent van een gevestigde onderwijsstraditie.

Het oordeel van De Vooys (1952: 148-149) blijft dan ook overeind: Des Roches had kennis van de noordelijke 'schrijftaalspraakkunst', maar 'als praktisch onderwijsman' mengde hij die met zuidelijke elementen, opdat de vakinhoud zou aansluiten bij de gangbare schrijfp praktijk. Ook Couvreur (1973: 60), die wees op de 'heldere en praktische geest' van Des Roches, had het bij het rechte eind. Maar als Couvreur beweert dat Des Roches 'de kunst verstond om in een beknopte handleiding van 89 bladzijden een systematisch overzicht van de schoolgrammatika van zijn tijd te geven', moet opgemerkt worden dat de term *schoolgrammatika* daar niet zo gelukkig gekozen is. De normatieve traditie richtte zich doorgaans op volwassen burgers, niet op de scholen (Rutten 2008, 2009c). In het noorden verschijnt de eerste specifiek voor het onderwijs bedoelde grammatica pas in 1769, van de hand van Kornelis van der Palm.²³ Dus als Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* uit 1761 voor het onderwijs bestemd was, dan is dit werk de eerste echte schoolgrammatica in het Nederlandse taalgebied.

Ten slotte: het traditionele beeld van de achttiende-eeuwse culturele neergang en van de Zuidelijke Nederlanden in taalkundig verval is nodig aan revisie toe. Er lijkt een levendige taalkundige normatieve traditie te hebben bestaan die op veel punten expliciet aansluiting zocht bij het noorden (vgl. Rutten 2009a, 2009b). Van der Horsts (2004: 72) woorden indachtig dat er 'opmerkelijk weinig' bekend is over de Zuid-Nederlandse taalgeschiedenis van de achttiende eeuw, is er dan ook alle reden de studie ervan te continueren.

Bibliografie

- P.B. 1757 – P.B. [= P. Bincken?]: *Fondamenten ofte grond-regels der Neder-duytsche spel-konst*. Antwerpen, 1757.
- De Bonth 1998 – R. de Bonth: 'De Aristarch van 't ȳ'. De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers *Proeve van Taal- en Dichtkunde* (1730). Maastricht, 1998.
- Buffier 1754 – C. Buffier: *Grammaire françoise sur un plan nouveau [...]. Nouvelle édition*. Parijs, 1754 [1709].
- De Clercq 2000 – J. De Clercq: 'La grammaire française de Jean des Roches'. In: P. Desmet, L. Jooen & P. Swiggers (eds.), *The History of Linguistics and Grammatical Praxis*. Leuven, 2000, p. 131-171.
- Couvreur 1973 – W. Couvreur: 'De werkwoordspelling volgens Jan des Roches en Pieter Behaegel'. In: *Album Willem Pée. De jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*. Tongeren, 1973, p. 57-63.
- Dibbets 1995a – G.R.W. Dibbets: 'Een nieuw spoor van de Port-Royalgrammatica in Nederland'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1995), p. 250-278. Herdrukt in idem, *Taal kundig geregeld*, Amsterdam-Münster, 2003, p. 129-156.

²³ Kornelis van der Pam (1730-1789), *Nederduitsche spraekkunst, voor de jeugdt*; zie Rutten (2009c).

- Dibbets 1995b – G.R.W. Dibbets: *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Amsterdam-Münster, 1995.
- Dibbets 1999 – G.R.W. Dibbets: 'De Nederduitsche Spraekkunst (1764) van Frans de Haes'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 115 (1999), p. 42-64. Herdrukt in idem, *Taal kundig geregeld*, Amsterdam-Münster, 2003, p. 193-221.
- Dibbets 2003 – G.R.W. Dibbets: *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands*. Tweede, herziene uitgave, 2003 [1991] in de DBNL. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/dibb001vondo1_01/index.htm>.
- E.C.P. 1713 – E.C.P.: *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst*. Meenen [Utrecht], 1713.
- Elias 1963 – H.J. Elias: *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. De grondslagen van de nieuwe tijd (1780-1830)*. Vol. 1. Antwerpen, 1963.
- Fondamenten 1762 – *Fondamenten ofte eerste beginselen van de Latynsche taele waer in gehandelt wordt van het gene meest noodig is aen de Jonckheydt van de eerste Schole, onder de bestiering van de EE. PP. Augustynen, ende alle die de Figuer oft Rudimenta gebruyken van Simon Verepaeus. Van nieuws oversien ende vermeerdert*. Brussel, 1762.
- Hanou 2004 – A. Hanou: "De Verlichting brandt." Een kwart eeuw verlichte letteren in Noord en Zuid (1670-1815). In: *Spiegel der Letteren* 46 (2004), p. 215-225.
- Van der Horst 2004 – J.M. van der Horst: 'Schreef J.B.C. Verlooy echt zo gebrekkig? Het 19de/20ste-eeuwse beeld van de 18de eeuw getoetst'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114 (2004), p. 71-82.
- Van der Horst 2007 – J.M. van der Horst: 'Ten geleide'. In: Des Roches 2007: 7-8.
- Knol 1977 – J. Knol: 'De grammatica in de achttiende eeuw'. In: D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch, 1977, p. 65-112. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/bakk005gesco1_01/index.htm>.
- Kossmann 1996 – F.K.H. Kossmann: *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief*. Leiden, 1966.
- Maljaars 1979 – A. Maljaars: *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw met een uitweiding over de pronominale aanduiding in het moderne Nederlands*. Utrecht, 1979.
- Moonen 1706 – A. Moonen: *Nederduitsche spraekkunst*. Amsterdam, 1706. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/moon002nede01_01/>.
- Nauwelaerts 1974 – M.A. Nauwelaerts: 'Ver(r)epaeus [...], Simon, humanist, theoloog en pedagoog'. In: *Nationaal biografisch woordenboek*. Deel 6. Brussel, 1974, p. 961-965.
- Nauwelaerts 1980 – M.A. Nauwelaerts 1980: 'Het secundair onderwijs'. In: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1980.
- Noordegraaf 1985 – J. Noordegraaf. *Norm, geest en geschiedenis*. Dordrecht & Cinnaminson, U.S.A., 1985.
- Noordegraaf 1994 – J. Noordegraaf: 'Women and Grammar: the Case of Johanna Corleva'. In: *Histoire Epistémologie Langage* 16 (1994), p. 169-190.
- Des Roches 1778 – Jan Des Roches: *Nieuwe Fransche spraek-konst*. 4e druk. Antwerpen, 1778 [1763].
- Des Roches 2007 – Jan Des Roches: *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst*. Ed. J. van der Horst met een inleiding door J. Smeyers. Amsterdam-Münster, 2007 [1761].
- Rutten 2006 – G. Rutten: *De Archimedische punten van de taalbeschouwing. David van Hoogstraten (1658-1724) en de vroegmoderne taalcultuur*. Amsterdam-Münster, 2006.
- Rutten 2008 – G. Rutten: 'Jan van Belle: didacticus, popularisator'. In: L. van Driel & Th. Janssen (red.), *Ontbeven aan de tijd. Linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf*. Amsterdam-Münster, 2008, p. 95-104.
- Rutten 2009a – G. Rutten: 'Lezen en schrijven volgens Verpoorten en Bincken. Onderwijsvernieuwingen in Antwerpen in de achttiende eeuw'. In: *e-meesterwerk* 2 (2009). Zie <www.peeterheyns-genootschap.nl/e-meesterwerk.html>.
- Rutten 2009b – G. Rutten: 'Over Andries Stéven, wie het Voorschrift-boek schreef'. In: R. Boogaart, J. Lalleman, M. Mooijaart & M. van der Wal (red.), *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Leiden, p. 301-312.
- Rutten 2009c – G. Rutten: 'Grammar to the people. The Dutch Language and the Public Sphere in the 18th Century. With Special Reference to Kornelis van der Palm'. In: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 19 (2009), p. 55-86.
- Rutten 2009d – G. Rutten: 'Uit de geschiedenis van de spelling'. Over de scherp- en zachtlange [e:] en [o:]. In: *Verslagen & Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 119 (2009), p. 85-140.

- Rutten & Vosters 2009 – G. Rutten & R. Vosters: 'As many norms as there were scribes? Language history, norms and usage in 19th-century Flanders'. Voordracht gegeven op het congres Language and History, Linguistics and Historiography (Bristol, 2-4 april 2009), georganiseerd door het Historical Sociolinguistics Network (HiSoN).
- Schaars 1988 – F.A.M. Schaars: *De Nederduytsche spraakkonst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711)*. Wijhe, 1988.
- Sewel 1712 – W. Sewel: *Nederduytsche spraakkonst*. Amsterdam, 1712 [¹1708].
- Smeyers 1951 – J. Smeyers: *Taalkennis en Taaltoestanden in en rondom de 18e eeuwse Keizerlijke en Koninklijke Academie van Brussel*. Antwerpen, 1951.
- Smeyers 1959 – J. Smeyers: *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlandse geestesleven van de 18de eeuw*. Gent, 1951.
- Smeyers 2007 – J. Smeyers: 'Inleiding. Jan Des Roches'. In: Des Roches 2007: p. 9-14.
- Stéven 1784 – A. Stéven: *Nieuwen Nederlandschen voorschrift-boek*. Ieper, 1784 [¹1714].
- Twe-spraack* 1584 – *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*. Ed. G.R.W. Dibbets. Assen-Maastricht, 1985 [¹1584].
- Verpoorten 1752, 1759 – J.D. Verpoorten: *Woorden-schat oft letter-konst, gedeelyd in twee deelen*. Antwerpen: ¹1752, ²1759.
- Verschaffel 1998 – T. Verschaffel: *De hond en de hoed. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden. 1715-1794*. Hilversum, 1998.
- Verwer 2005 – A. Verwer, *Taalkundige geschriften*. Ed. I. van de Bilt. Amsterdam-Münster, 2005.
- Vondel 1931 – J. van den Vondel: *De werken van Vondel. Vijfde deel 1645-1656*. Red. J.F.M. Sterck et al. Amsterdam, 1931.
- De Vooy 1952 – C.G.N. de Vooy: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. 5^e druk. Groningen, 1952. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/vooy001nede01_01/>.
- De Vries 2004 – M. de Vries: 'Efemeriden, seniliteiten, republiekjes der letteren. De geheime fantasieën over literaire genootschappen op een rijtje'. In: *Spiegel der Letteren* 46 (2004), p. 241-254.
- Weiland 1805 – P. Weiland: *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam, 1805. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/weil004nede01_01/>.
- Willems 1819-1824 – J.F. Willems: *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigteyk de Zuydelyke provincien der Nederlanden*. 2 dln. Arnhem, 1819-1824. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/willo28verho1_01/>.
- Willems 1840 – J.F. Willems: 'Des Roches en zyne aenhangen in de tael'. In: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Vierde deel. Gent, 1840, p. 427-447. Zie <http://www.dbnl.org/tekst/willo28belgo4_01/>.

Adres van de auteur

Vrije Universiteit Brussel
 Centrum voor Linguïstiek
 Pleinlaan 2
 B-1050 Brussel
 België